

Kapitola 17

Státnice I3: Základy obecné lingvistiky

17.1 Typologie jazyků

- **typ jazyka** — souhrn rysů, které se navzájem podmiňují a dávají mluvnicki (gramaticce) určitý ráz (Skalička)
- současná strukturní typologie je založena převážně na morfologii
- deklinace je výkladní skříňní typologie (Sgall)
- pozn.: typy jazyků jsou umělé — každý jazyk se od svého typu odlišuje
 - žádný jazyk není čistý typ, jazyky jsou popsány pomocí souborů rysů — převažující rysy

Historie

- August Schleicher
 - **Stammbaumtheorie** (1861)
 - existuje **prajazyk**, který se štěpí na nové jazyky
- Wilhelm von Humboldt
 - jazyk má **vnitřní formu** (v hlavě člověka) a **vnější formu** (používání jazykových prostředků)
 - jazyk je tvořivá síla — pozorujeme pouze výsledek
- Georg von der Gabelentz
 - **zakladatel typologie**
 - jazyky se vyvíjejí ve šroubovici — spirále
 - * izolace → aglutinace → flexe → izolace (vyšší typ)
 - * s každým vývojovým cyklem se dostanou o úroveň výš
- Vladimír Skalička
 - strukturní (morfologická) typologie
 - morfém — skládá se z elementárních jednotek: **séma**

matka: matk - a
 / \
 kořen koncovka
 | | | |
 1 séma N sg f - 3 sémata

Dělení jazyků

- starší dělení: analytické a syntetické

Skaličkově dělení

 izolační (analytické)

- angličtina, francouzština, ...
- hlavní rys: obsahují pomocná slova
- další rysy: skloňování, časování, množství pomocných slov (nutnost podmětu ve větě — Il pleut. (fr.), It is raining. (angl.) — Prší

 aglutinační

- maďarština, turečtina, finština, gruzínština, baskitština
- hlavní rys: obsahují afixy (prefix nebo sufix — předponu nebo příponu)
 - každé séma je vyjádřeno vlastním morfémem vs. dom-ům v češtině — ům vyjadřuje 2 sémata najednou: plurál a dativ
- vokalická harmonie — Praga-ban (v Praze) vs Becs-ben (ve Vídni) — ban se mění v ben kvůli samohlásce v kořenu slova

turečtina dům:	Sg.	Pl.	
	Nom.	ev	ev-ler
	Gen.	ev-in	ev-ler-in
	Dat.	ev-e	ev-ler-e
	Akuz.	ev-i	ev-ler-i
	Lok.	ev-de	ev-ler-de
	Instr	ev-den	ev-ler-den

 flexivní (ohýbací)

- latina, staré indoevropské jazyky, slovanské jazyky
- pravidlo jedné koncovky — kumulace funkcí (viz příklad matk-a: a kumuluje 3 sémata)

 polysyntetický

- čínština, vietnamština, některé rysy má i němčina
- skládání slov — např. Haupt-bahn-hof (něm.)
- gramatické významy jsou vyjadřovány lexikálními prostředky
 - např. zvláštní slova používaná při vyjadřování počtu věcí v čínštině: tři knihy -> tři svazek kniha (čín.)

 introflexivní

- semitské, čadské, berberské jazyky
- změna hlásek uvnitř slova, typicky kmen je určen souhláskami a gramatické informace samohláskami
- arabština: k-t-b: kitab(un) — kutub(un) (kniha — knihy)
 - proměňují se samohlásky, souhlásky beze změny
- němčina: trinken — tränken, čeština: hoch — hoši

Příklady jednotlivých rysů

- izolace
 - čeština, ruština: budoucí čas nedokonavých sloves
 - ruština: stupňování adjektiv — bolee važnyj, najbolee važnyj
- aglutinace
 - čeština: nej-vážn-ějš-í
- introflexe
 - němčina: Vater — Väter
 - angličtina: tooth — teeth
 - čeština: doktor — doktoři, nízký — nižší
- polysyntéze
 - němčina: složená slova

Další typy dělení jazyků

- syntaktická typologie

 nominativní vs ergativní jazyk

- ergativní jazyk

- kavkazské jazyky, kamčatské jazyky, baskitština
- existence zvláštního pádu pro podmět tranzitivního slovesa = ergativ

Muž postavil dům - ergativ

Muž přichází - nominativ

 slovosled

- SVO, SOV, VSO jazyky

- pravděpodobnostní pozorování, které zkoumal již Jakobson ve 20. letech
- SVO — germánské, románské, slovanské jazyky
- SOV — turečtina, japonština, baskitština
- VSO — hebrejština, welština

- implikatury (implikační zákony) — Jakobson

- má-li jazyk volný slovosled, má pádové koncovky
- má-li jazyk pevný slovosled, má hodně pomocných slov

Jazykové univerzálie

- významy termínu typologie:

1. univerzálie — kde se bere univerzálnost jazyka?
2. clusters of properties — svazky společných rysů
3. klasifikace

- bod 1 a 2 spolu úzce souvisí

- “absolutní” univerzálie

- 2 třídy fonémů (hlásek) — vokály, konsonanty

- jazykové univerzálie

- racionalismus (Descartes)

* karteziánská lingvistika — vrozené ideje

* vrozený mechanismus u dítěte pro produkování vět – navazuje generativní gramatika Chomského

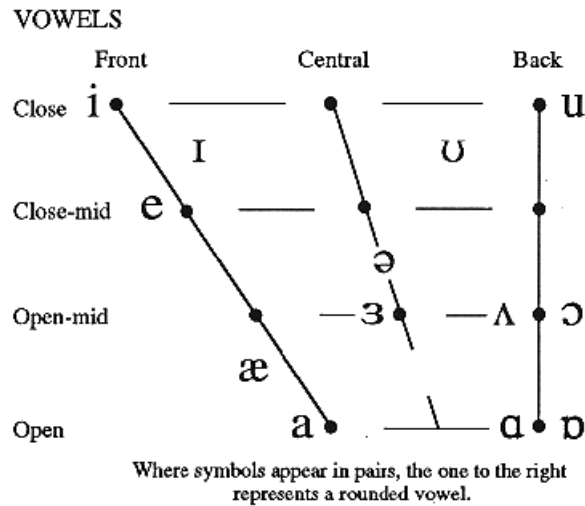
- sensualismus (Locke) — člověk je při zrození nepopsaný list papíru — tabula rasa

* nic není v rozumu, co dříve nebylo ve smyslech

Hláskosloví

- lingvistika se do 50. let 20. století většinou zabývala hlavně hláskoslovím

- nové směry v lingvistice se začaly zabývat i syntaxí a sémantikou (lingvistickou či formální)

Obrázek 17.1: Hellwagův trojúhelník znázorňuje, jakým způsobem jsou samohlásky vyslovovány

Fonetika

- experimentální věda, která zkoumá, jak jsou tvořeny hlásky
- už ve staré Indii a klasickém Řecku (recitace, hudba); Jan Hus — výslovnost y a i
- přístroje na zkoumání zvuku: laryngoskop, rentgen, sonograf, magnetofon
- rozdělení hlásek
 - samohlásky (vokály)
 - * přední, střední, zadní; vysoké, středové, nízké; zaokrouhlené (viz Hellwagův trojúhelník)
 - * ústní/nosové, krátké/dlouhé
 - souhlásky (konsonanty)
 - * mohou být charakterizovány pomocí šumů
 - * metody zkoumání šumů:
 1. akustické — zkoumání šíření akustických vln (poslech, fonogram, sonogram, spektrogram);
 2. auditivní — sluchový dojem: explozívy, frikativy, sonory
 3. artikulační
 - (a) způsob tvoření — podle existence překážky, která je v cestě výdechového proudu
 - (b) místo tvoření

Fonologie

- zkoumá funkci jazykových hlásek
- **foném** — komplexní jednotka, která se skládá z distinktivních rysů
 - ř: dří (znělé) vs. tří (neznělé) — jeden foném s různými distinktivními rysy
 - čeština: 35 fonémů, z toho 10 samohláskových (Černý)
 - varianty 1 fonému v koncové pozici před rázem: snob x snop, Srb x srp
- slabika
 - základní (přirozená) jednotka
 - segmentace slov na slabiky: proud-it x pro-ud-it
- suprasegmentální rysy: melodie, intonace, přízvuk, mluvní akt
- asimilace znělosti: progresivní (shoda jako [schoda]), regresivní ([zhoda, zběr], v češtině typická)

Morfologie

- užší význam: teorie o tvoření tvarů
- širší význam: zabývá se odvozováním (nových) slov (ve flexivních a aglutinačních jazycích)
- morfologické kategorie jsou univerzální — jazyky se liší jejich repertoárem, počtem jejich členů
- **morfém**
 1. lexikální — kmen slova matka
 2. gramatický — realizace pomocí morfu -ou ve slově matkou — obsahuje 3 sémata
- **alomorf** — morfonologické podoby kmene: matk/matek/matc/matč
- slovní druhy — kritéria třídění: morfologická, syntaktická, sémantická
 - podstatné jméno (substantivum) — sémata: pád (různý počet pádů — arabština 3, maďarština 17, čeština 7), číslo (jednotné, množné, duál, triál, lexikální vyjádření čísla — čínština), rod
 - * determinace — jazyky se člena (určité — neurčité)
 - sloveso (verbum)
 - * gramatické kategorie:
 - osoba (1.,2.,3., inkuziv, exkluziv, plurál zdvořilostní: vykání, onikání, onkání), číslo, čas (absolutní, relativní), způsob (postoj mluvčího), rod slovesný (aktívum, pasívum, reflexívum), vid (perfektivní — dokonavý, imperfektivní — nedokonavý, iterativní)
 - * nejasná hranice mezi tvaroslovím a slovtvorbou pro určité slovesné tvary: slovesná substantiva, gerundium, přechodník, participia, sloveská adjektiva
 - adjektiva — sémata: rod, číslo, pád
 - zájmena — deixe (tento stůl), anafora (odkaz na předcházející jméno), katafora (odkaz na následující jméno)
 - číslovky — druhy: základní, řadové, souborové, násobné, neurčité,...
 - příslovce — nejsou neohebná, protože je můžeme stupňovat
 - citoslovce
- **autosémantická** (významová) vs. **syntaktická** (pomocná — spojky, předložky, členy, částice) slova

17.2 Strukturní lingvistika

- heslo (strukturalismus) na Wikipedii
- navazuje na mladogramatickou školu (taky Lipská škola, mnoho historických gramatik indoevropských jazyků, asociativní psychologie, fyziologické změny mezi jazyky — hláskový zákon)
 - H. Paul, H. Osthoff, B. Delbrück, A. Leskien, H. Bopp, J. Grimm, K. Brugmann
- Ženevská škola — Ferdinand de Saussure
 - předchůdci: H. Schuchard — historie slov a věcí, K. Vossler — jazyk — nástroj ducha, kazaňská škola — foném proti pojmu hláska, moskevská škola — zavedení pojmu gramatická kategorie
- hlavní rysy:
 1. vidět systém a systémové souvislosti
 2. synchronní pohled na jazyk
 3. formalizace popisu jazyka (metod popisu)
- roviny jazyka: langue (jazyk) — parole (mluva) — langage (řeč)
- sémiologie — relativní arbitrárnost znaku

označující - označované - hodnota
 signifiant - signifié - valeur

Strukturní školy

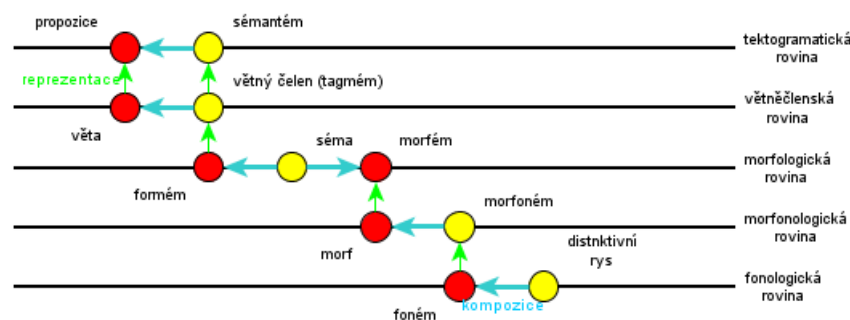
Americká strukturální škola

- **deskriptivní** — úkol fakta registrovat, klasifikovat a popsat — ne kauzální souvislosti
- L. Bloomfield, C. Hockett, Z. Harris
- jazyk (gramatika) má 3 hlavní systémy: fonologický, morfologický a jejich spojení mor(fo)fonologický
- zkoumání jevů pomocí distribuce, komplementární distribuce a souvýskytu (co-occurrence)
- endocentrické konstrukce vs. exocentrické konstrukce
- syntax — **bezprostřední složky**, později frázová gramatika (Chomsky)

Kodaňská strukturální škola

- Louis Hjelmslev
- **glosématika** — glossém: základní jednotka jazyka
- **jazyk** — síť abstraktních vztahů, deduktivní systém předpokladů a z nich vyvoditelných teorémů; lingvistická algebra
- sémiotika:
 1. vztah znaku k jiným znakům
 2. vztah znaku k tomu, co označuje
 3. reakce interpretátora (mluvčího, posluchače) na znaky
- **funkce** — je základem analýzy jazyka
 - konstanta: funktiv, jehož přítomnost je nutná, aby se realizovala funkce
 - proměnná: funktiv, jehož přítomnost není nutná
 - změna v **plánu výrazu** vyvolá změnu v **plánu obsahu**
 - základní vztahy: determinace ($a \rightarrow b$ — např. adjektivum předpokládá substantivum), interdependance ($a \leftrightarrow b$ — $V \leftrightarrow \text{Obj}$), konstelace ($a \vee b$ — vzájemně se nepředpokládají)
- místo pojmů označující a označované používá výrazy **plán výrazu** a **plán obsahu**

Pražská lingvistická škola

Obrázek 17.2: Roviny jazykového popisu FGD (Funkční generativní popis): základní jednotky rovin jsou značeny žlutě a složené červeně

- Pražský lingvistický kroužek (PLK)
 - Roman Jakobson, Nikolaj Trubeckoj, Sergej Karcevskij
- hlavní rysy PLK:

1. **funkcionalismus** — různé použití pojmu **funkce** (ve smyslu “účel”, tj. teleologicky)
 - (a) přechod od komunikativních (společných dorozumívacích) potřeb k jejich jazykovému vyjádření
 - (b) externí funkce jazyka — pragmatika; triáda Darstellung, Ausdruck, Appell (K. Bühler)
 - (c) funkce jednotlivých jazykových prostředků (funkce skládání a reprezentace — vztah formy a funkce — asymetrický dualismus) — interní jazyková funkce
 - (d) funkční větná perspektiva — aktuální větné členění (členění na téma/základ/topic a ráma/jádro/focus)
 - (e) funkční výklad jazykového vývoje — analogie, rovnováha jazykového systému
2. funkční onomatologie a syntax (pojmenování a usouvztažnění) — Vilém Mathesius
3. pojem funkční styl (jazykový styl) — sdělovací, administrativní, publicistický, odborný, umělecký... (Havránek); synonymie mezi slovy různých stylů: kůň — oř, hrob — rov
4. roviny jazykového popisu — vztah **skládání** (přechod od menší jednotky k větší v rámci jedné roviny; zde značíme →), vztah **reprezentace** (vztah formy a funkce — jsou to dvě stránky znaku, přechod mezi rovinami; zde značíme ⇒)
 - fonologická: distinktivní rys → foném; foném ⇒ morfoném
 - morfofonologická: morfoném → morf; morf ⇒ morfém
 - morfologická: séma → morfém, séma → formém; formém ⇒ tagmém
 - rovina větných členů: větný člen (tagmém) → věta; tagmém ⇒ sémantém
 - tektogramatická rovina: sémantém → propozice;
5. fonologie, morfologie — systém binárních opozic (pojmy příznakový/nepříznakový, primární/sekundární)
6. pragmatika (dopad jazyka na mluvčího) — Jakobson: obecný význam, shiftery (já, dnes, zítra)
7. popis ruského pádového systému pomocí binárních opozic (Jakobson)

Přínos strukturalismu (vzhledem k předchozím školám)

1. vidí v jazyce systém, strukturu se svébytnými systémovými vztahy
2. důraz na synchronii; i diachonii vykládá strukturně a systémově
3. jazyk je znakový (sémiotický, sémiologický) systém — spojení označujícího a označovaného pomocí hodnoty
4. jazyk je čistá forma (arbitrárnost znaků)
5. rozlišení jazyka a mluvy — dohromady tvoří řeč
6. jazyk je systém v pohybu

17.3 Poznámky
